

УДК 378.14

Т. М. Калініченко

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

© Калініченко Т. М., 2018
<https://orcid.org/0000-0001-7672-5858>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2540204>

Статтю присвячено характеристиці специфіки роботи спеціальних закладів вищої освіти Наддніпрянської України на межі ХІХ–ХХ століть. У процесі наукового пошуку встановлено, що мережа закладів вищої освіти Наддніпрянської України на рубежі ХІХ–ХХ століть була представлена трьома університетами (Харківським, Київським, Новоросійським) та декількома інститутами спеціальної освіти, що підпорядковувалися різним відомствам Російської імперії, як-от: Харківський ветеринарний, Ніженський історико-філологічний, Харківський технологічний, Київський політехнічний. На основі порівняльно-зіставного аналізу наукової літератури, архівних джерел виявлено особливості організаційно-управлінської структури й освітнього процесу названих типів закладів вищої освіти у досліджуваній період. Установлено, що на противагу університетам, спеціальні заклади вищої освіти керувалися у своїй роботі окремими статутами й положеннями, які на початок ХХ століття стали більш уніфікованими. Це зумовило певні відмінності у структурі, визначенні складу та функцій керівних органів управління спеціальними закладами вищої освіти, формуванні професорсько-викладацького складу, присудженні наукових ступенів тощо.

Виявлено низку особливостей, що характеризували й організацію освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти: розроблення спеціальних правил вступу до кожного окремого закладу із урахуванням професійної спрямованості, визначення терміну навчання, надання переваги таким формам навчання, як практичні й лабораторні заняття, збільшення обсягів різних видів практик, що були організовані на базі промислових підприємств або профільних установ. З'ясовано, що спеціальні заклади вищої освіти вирізнялися й системою оцінювання та організацією контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів. У статті акцентовано увагу й на унормуванні правил внутрішнього розпорядку у спеціальних закладах вищої освіти, чинних правилах поведінки для студентів, видах заохочень до навчання та засобах покарання.

Ключові слова: спеціальні заклади вищої освіти, освітній процес, організаційно-управлінська структура, Наддніпрянська Україна, реформування, особливості.

Калініченко Т. М. Особенности организации образовательного процесса в специальных учреждениях высшего образования Надднепрянской Украины на рубеже ХІХ–ХХ веков

Статья посвящена проблеме специфики работы специальных учреждений высшего образования Надднепрянской Украины на рубеже XIX–XX веков. В процессе научного поиска установлено, что сеть высших учебных заведений Надднепрянской Украины на рубеже XIX–XX веков была представлена тремя университетами (Харьковский, Киевский, Новороссийский) и несколькими институтами специального образования, которые подчинялись разным ведомствам Российской империи, а именно: Харьковский ветеринарный, Неженский историко-филологический, Харьковский технологический, Киевский политехнический. На основе сравнительно-сопоставительного анализа научной литературы, архивных источников выявлены особенности организационно-управленческой структуры и образовательного процесса названных типов заведений в исследуемый период. Установлено, что в противовес университетам, специальные заведения высшего образования руководствовались в своей работе отдельными уставами и положениями, которые к началу XX века стали более унифицированными. Это обусловило определенные различия в структуре, определении состава и функций руководящих органов управления специальных учреждений высшего образования, формировании профессорско-преподавательского состава, присуждении ученых степеней и др.

Выявлен ряд особенностей, которые характеризовали и организацию образовательного процесса в специальных учреждениях высшего образования: разработка специальных правил поступления в каждое отдельное учебное заведение с учетом профессиональной направленности, определение срока обучения, предпочтение таким формам обучения, как практические и лабораторные занятия, увеличение объемов различных видов практик, которые были организованы на базе промышленных предприятий или профильных учреждений. Выяснено, что учебные заведения высшего образования отличались и системой оценки и организацией контроля учебно-познавательной деятельности студентов. В статье акцентировано внимание на формировании правил внутреннего распорядка в специальных заведениях высшего образования, действующих правилах поведения для студентов, видах поощрений к обучению и средствах наказания, среди которых практиковалось содержание в карцере.

Ключевые слова: специальные учреждения высшего образования, образовательный процесс, организационно-управленческая структура, Надднепрянская Украина, реформирование, особенности.

Kalinichenko T. M. Features of the organization of educational process in special institutions of higher education of Dnieper Ukraine on the edge of XIX–XX centuries

The article is devoted to the characterization of the specifics of the work of special institutions of higher education of Dnieper Ukraine on the edge of XIX–XX centuries. In the process of scientific research, it has been established that the

network of institutions of higher education of Dnieper Ukraine on the edge of XIX–XX centuries was represented by three universities (Kharkiv, Kiev, Novorossiysk universities) and several institutes of special education subordinated to various departments of the Russian Empire, such as: Kharkiv Veterinary (1873), Nijensky History and Philology (1875), Kharkiv Technological (1885), Kiev Polytechnic (1898) universities. Features of the organizational and administrative structure and educational process of the mentioned types of institutions of higher education during the studied period were revealed on the basis of comparative and correlative analysis of scientific literature, archival sources. It has been established that, in contrast to universities, special institutions of higher education were guided in their work by separate statutes and regulations, which became more uniform at the beginning of the XX th century. This led to certain differences in the structure (lack of faculties, introduction of separation into departments), the definition of the composition and functions of governing bodies of higher education institutions (director, council or conference, board), formation of professorial teaching staff (professors, associate professors, private associate professors, adjuncts, graduates of secondary education institutions), awarding degrees (exclusively master's degree in veterinary studies), etc.

A number of peculiarities that characterized the organization of the educational process in institutions of special higher education was found: the development of special rules for admission to each particular educational institution, taking into account the professional orientation, the definition of the term of studies (4-5 years), the provision of preference to such forms of training as practical and laboratory classes, increase of the volume of different types of practices organized on the basis of industrial enterprises or special institutions. It has been found out that special institutions of higher education were distinguished by the system of evaluation and organization of control of educational and cognitive activity of students. Advantage was given to such forms of control as rehearsals, pass tests, project defence. The article also focuses on the regulation of the rules of the internal regulations in higher educational institutions, the rules of behaviour of students, the types of encouragements to study (state and nominal scholarships, exemptions from tuition fees), and penalties, among which detention in a punishment room was practiced.

Key words: *special institutions of higher education, educational process, organizational and administrative structure, Dnieper Ukraine, reforms, peculiarities.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства вища освіта України зазнала якісних змін. Запровадження основних положень чинних реформ ґрунтується не лише на дотриманні світових стандартів, але й використанні національних надбань у царині організації навчання, змісту освіти, форм і методів підготовки майбутніх фахівців з вищою освітою. Підтвердженням цьому слугують приписи Закону України «Про вищу освіту»,

де, зокрема, зазначається, що міжнародна інтеграція системи вищої освіти України у Європейській простір здійснюється за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних здобутків національної вищої школи.

Вище зазначене актуалізує звернення дослідників до вивчення теоретичних засад і досвіду організації освітнього процесу у спеціальних закладах вищої освіти України на різних етапах її історичного розвитку, зокрема на рубежі XIX–XX століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку вищої освіти у історичній площині широко представлені в науковій літературі. Зазначена проблематика знайшла відображення у працях К. Астахової, В. Добровольської, Л. Зеленської, З. Зайцевої, Г. Косінової, М. Кругляк, С. Посохова, А. Цапко та ін. Питання генезису спеціальної освіти в українських землях Російської імперії знайшли часткове висвітлення в наукових доробках А. Веселової, Л. Зельман, В. Кізченка, Є. Степанович, Г. Терещенко та ін. Однак, спільні й відмінні риси в організації діяльності закладів вищої освіти різного типу на українських землях Російської імперії не стали предметом спеціального дослідження.

Мета і завдання статті. Метою даної статті є з'ясування специфіки організаційно-управлінської структури й освітнього процесу у закладах вищої спеціальної освіти Наддніпрянської України на межі XIX–XX століть.

Виклад основного матеріалу. Мережа закладів вищої освіти Наддніпрянської України на рубежі XIX–XX століть була представлена трьома університетами (Харківським, Київським, Новоросійським) та декількома інститутами спеціальної освіти, що підпорядковувалися різним відомствам Російської імперії: Міністерству державного майна, Міністерству внутрішніх справ, Священному синоду, Міністерству народної освіти тощо. Окреме місце серед цих закладів посідали спеціальні навчальні заклади (інститути). До них належали: Харківський ветеринарний (1873 р.), Ніженський історико-філологічний (1875 р.), Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.) [5; 8; 9]. Дослідники виокремлюють також Вищі курси при Никітському училищі садівництва і виноробства в Криму та Катеринославське вище гірниче училище і пропонують відносити їх до зазначеної категорії, оскільки вони мали певні риси вищих навчальних закладів [5, с. 77–79]. На наш погляд програма навчання, тривалість курсу, рівень

підготовки випускників не дозволяє віднести вище зазначені курси до повноцінних вищих навчальних закладів.

Наприкінці XIX століття діяльність спеціальних закладів вищої освіти Наддніпрянської України регламентувалася статутами, що різнилися між собою частиною положень, проте майже дослівно співпадали з установчими документами закладів вищої освіти різних регіонів Російської імперії.

Уніфікація статутів спеціальних закладів вищої освіти вилилась у «Проект загальних основ статуту вищих технічних та інших спеціальних шкіл», який було упорядковано і оприлюднено у 1907 році. Цьому сприяло й розроблення низки проектів статутів вітчизняних університетів за часів перебування на посаді міністра народної освіти П. Кауфмана (1906–1907 рр.), Л. Кассо (1910–1914 рр.), П. Ігнат'єва (1915–1916 рр.). Серед нововведень, що містилися у проектах зазначених статутів, були: академічна автономія, скасування посади попечителя (підпорядкованість безпосередньо Міністерству народної освіти), надання права вступу до університету особам обох статей, які закінчили середні навчальні заклади.

Відповідно до «Проекту загальних основ статуту вищих технічних та інших спеціальних шкіл», керівництво спеціальними закладами вищої освіти, як і в університетах, було покладено на одну особу – директора. Як і ректор університету, директор підпорядковувався у своїй діяльності міністру народної освіти. Проте, Київський політехнічний інститут був винятком, тому що підпорядковувався Міністерству фінансів і його директор призначався міністром цього відомства. Директор очолював два керівні органи закладу, що здійснювали керівництво навчальною та господарчою частинами. У Київському політехнічному та Харківському ветеринарному інститутах це були ради інституту, у Харківському технологічному інституті – навчальний і господарчий комітет, у Ніжинському історико-філологічному – конференції та правління тощо. Вищезазначені органи обіймали професорів, викладачів, інспекторів та «завідувачів окремими навчальними установами» навчального закладу [3; 8]. Якщо спеціальний заклад вищої освіти поділявся на відділення, то міністр призначав деканів. Наприклад, у Київському політехнічному інституті було призначено деканів хімічного, механічного, інженерного і сільськогосподарського відділень. Під керівництвом декана проходили збори

відділення, на яких були присутні професори і викладачі, котрі володіли правом дорадчого голосу.

Окрім посади професора та викладача штат вищих спеціальних закладів вищої освіти складали доценти та приват-доценти (Харківський ветеринарний інститут), ад'юнкти (Харківський технологічний та Київський політехнічний інститути). Професорські посади, як і в університетах, обіймали доктори наук. Утім, при заміщенні вакантних професорських посад в інститутах вирішальне слово залишалося за міністром [9, с. 88]. Викладацькі ж посади, як правило, обіймали особи, які закінчили заклад вищої освіти. Однак викладачами таких дисциплін, як іноземна мова, креслення, малювання могли бути і випускники середніх навчальних закладів. Головною вимогою до претендента на вакантне місце була наявність дозволу на викладання у вищих і середніх закладах освіти Міністерства народної освіти» [6, с. 65–66]. Вакантні посади викладачів остаточно затверджувалися попечителем.

Слід наголосити на тому, що спеціальні заклади вищої освіти, на противагу університетам, не мали права надавати вчені ступені доктора і магістра. Виняток складали ветеринарні інститути, що мали право на присвоєння вченого ступеня «магістр ветеринарних наук».

Щодо вступу до спеціальних закладів вищої освіти, то вимоги для кожного з них різнилися. Так, до Харківського ветеринарного інституту мали право вступати випускники гімназій, Харківського технологічного і Київського політехнічного інститутів, а також реальних училищ. До Ніжинського історико-філологічного інституту до вступників додавалися випускники філософських класів духовних семінарій [8, с. 73; 9, с. 76]. Не були єдиними й інші правила вступу. Зокрема, у Харківському ветеринарному та Харківському технологічному інститутах звертали увагу на атестат абітурієнта і «належне свідоцтво про знання предметів навчального курсу» [7, с. 1]. Якщо кількість бажаючих перевищувала кількість вільних місць, то проводився екзамен для виявлення найкращих [2, арк. 4]. Київський політехнічний та Ніжинський історико-філологічний інститути висували більш суворі вимоги і конкурсним іспитам підлягали всі вступники [8, с. 73].

Зауважимо, що на молодших курсах спеціальних закладах вищої освіти вивчали загальні теоретичні дисципліни, старші – переважно спеціальні. Форми роботи застосовувались як колективні, так і групові [6, с. 64].

Специфіка підготовки студентів спеціальних закладів вищої освіти, на противагу університетській освіті, полягала у збільшенні обсягів практичних занять і термінів проходження різних видів практик. Наприклад, у Ніжинському історико-філологічному інституті студенти четвертого курсу проходили практику в гімназіях [10, арк. 36], у Харківському технологічному інституті практика студентів організовувалася на базі різних промислових підприємств.

Організацію освітнього процесу забезпечував керівний орган закладу: навчальний комітет, рада або конференція. Нагляд за відвідуванням занять і виконанням навчальної роботи покладался, як і в університетах, на інспектора студентів та його помічників [4, с. 13].

Натомість, забезпечення контролю за навчально-пізнавальною діяльністю студентів здійснювалося за єдиними вимогами у формі репетицій та перевідних іспитів. Репетиції проводилися по закінченню вивчення окремих розділів дисципліни і мали вигляд повторення одночасно з усними чи письмовими відповідями на запитання, запропоновані викладачем. Перевідні іспити студенти складали наприкінці року переважно в усній формі. Члени предметної комісії, які проводили іспит, мали право ставити додаткові питання, що стосувались змісту білета. Оцінювали студентів за п'ятибальною шкалою. Проте в Харківському технологічному інституті використовували шестибальну шкалу, через те, що додали відмітку «0». З дисциплін, під час вивчення яких відбувалися репетиції чи практичні роботи, перевідна оцінка обчислювалася як середнє арифметичне [7, с. 9–10].

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що керівництво спеціальних закладів вищої освіти значну увагу приділяло належній поведінці студентів. Для контролю за дотриманням правил поведінки в стінах закладу було визначено засоби покарання у вигляді стягнень, що накладалися інспектором, директором або радою інституту. Наприклад, у Харківському технологічному інституті спеціальний орган – дисциплінарний інститутський суд застосовував ув'язнення студентів у карцері.

Поширення набула і система заохочень у вигляді стипендій, грошової допомоги та звільнення від плати за навчання. Так, наприклад, у Харківському ветеринарному інституті щорічно кращі студенти заохочувалися у вигляді присвоєння золотої або срібної медалі та «почесного відзиву». У Харківському

технологічному інституті існувала щорічна традиція вносити на мармурову дошку найбільш успішного в навчанні випускника по одному з кожного відділення [7, с. 14; 9, с. 82].

Навчання у спеціальних закладах вищої освіти, так само як і в університетах, було платним. Відмінникам з числа незаможних студентів християнських віросповідань надавалось право на безоплатне навчання. Із внесених коштів часто виплачували стипендію особам, які навчались в ад'юнктурі і планували стати викладачами. Стипендії також виплачували з коштів державної скарбниці за умови відпрацювання на державній службі по завершенні курсу навчання [7, с. 14; 8, с. 73; 9, с. 80]. Іменні стипендії в закладах мали право засновувати приватні особи, громади та відомства. Наприклад, у Харківському технологічному інституті була започаткована стипендія імені Християна Івановича Гебенштрейта, яка призначалася студенту, котрий виявляв відмінні успіхи в навчанні та зразкову поведінку [6, с. 61]. Показово, що турботу про незаможних студентів досить часто виявляли спеціально створювані громадські організації та приватні особи [7, с. 13].

Як і в університетах, по завершенні курсу навчання, який тривав 4 або 5 років, студенти спеціальних закладів вищої освіти складали завершальні «випускні» іспити. У кожному спеціальному закладі вони мали певні відмінності. Наприклад, у Ніжинському історико-філологічному інституті підсумкова оцінка складала суму балів, які випускник отримав на випускному екзамені із додаванням оцінки перевідних іспитів. У Харківському ветеринарному інституті іспити поділялися на теоретичні і практичні, а рівень знань студентів оцінювався словесним висловлюванням «незадовільно», «задовільно», «дуже задовільно». Якщо студент отримав одну незадовільну оцінку, то мав право продовжити іспити; у випадку другої незадовільної оцінки випускник припиняв складати іспити. У Харківському технологічному інституті випускний екзамен передбачав захист одного з технічних проєктів по конкретній дисципліні [1, арк. 7–19].

Випускники спеціальних закладів вищої освіти мали переваги на державній службі у вигляді присвоєння більш високого чину. Наприклад, відповідно до статуту Харківського технологічного інституту при зарахуванні на державну службу інженер-технологам надавався чин колезького, а технологам – губернського секретаря [9].

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави свідчити, що на рубежі XIX–XX століть спеціальні заклади вищої освіти набули інтенсивного розвитку, що зумовило перегляд чинного законодавства та його уніфікацію. На противагу університетській освіті, вищезазначені заклади керувалися у своїй роботі окремими статутами й положеннями, що зумовлювало з одного боку специфіку їх організаційно-управлінської структури (відсутність факультетів; запровадження поділу на відділення; автономія у визначенні складу та функцій керівних органів управління (директор, рада або конференція, правління), формуванні професорсько-викладацького складу (професори, доценти, приват-доценти, ад'юнкти, випускники закладів середньої освіти); запровадження права присудження наукових ступенів виключно магістерського рівня у галузі ветеринарної справи тощо), з іншого боку, - особливості організації освітнього процесу (розроблення спеціальних правил вступу із урахуванням професійної спрямованості; визначення терміну навчання (4–5 років); надання переваги таким формам навчання, як практичні й лабораторні заняття; збільшення обсягів різних видів практик; система оцінювання та організація контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів; наявність широкого спектру форм контролю (репетиції, перевідні іспити, захист проектів), унормування правил внутрішнього розпорядку, наявність різних видів заохочень до навчання (стипендії державні й іменні, звільнення від плати за навчання) та засобів покарання (утримання в карцері).

Дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Серед перспективної тематики здійснення наукового пошуку є порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду організації освітнього процесу в спеціальних закладах вищої освіти.

Література

1. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 770. Оп. 1. Спр. 146. 38 арк.
2. ДАК. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 43. 5 арк.
3. Зеленська Л. Д. Рада факультету: історія та сучасність: монографія. Х.: ХНАДУ. 2015. 140 с.
4. Инструкция для инспектора Харьковского ветеринарного института. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1874. № 2. С. 12-13
5. Киевский политехнический институт: краткий исторический очерк (1898–1973). *Радянська Україна*. 1973. 35 с.

6. Положение о Харьковском практическом технологическом институте. *Харьковский политехнический*. События и факты. Харьков: Прапор. 1999. С. 58-69
7. Правила для студентов ветеринарных институтов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. 1894. № 1. «Проибавленное». С. 1-14
8. Устав историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1875. Ч. 180. Отд. I. С. 66-75.
9. Устав Харьковского практического технологического института. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Т. 10 (1885-1888). СПб.: Тип. «Общественная польза». 1894. С. 74-102.
10. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6748. 43 арк.

References

1. Derzhavnij arhiv mista Kieva (DAK). F. 770. Op. 1. Spr. 146. 38 ark.
2. DAK. F. 770. Op. 1. Spr. 43. 5 ark.
3. Zelens'ka L.D. Rada fakultetu: istoriya ta suchasnist` : monografiya. H.: CHNDU. 2015. 140 s.
4. Instrukciya dlya inspektora Har'kovskogo veterinarnogo institute. *Cirkulyar po Har'kovskomu uchebному округу*. 1874. №2. S. 12-13
5. Kievskij politekhnicheskij institut: kratkij istoricheskij ocherk (1898-1973). *Radyans'ka Ukraïna*. 1973. 35 s.
6. Polozhenie o Har'kovskom prakticheskom tekhnologicheskominstitute. *Har'kovskij politekhnicheskij. Sobytiya i fakty*. Har'kov: Prapor. 1999. S. 58-69
7. Pravila dlya studentov veterinarnyh institutov. *Cirkulyar po Har'kovskomu uchebному округу*. 1894. № 1. «Proibavlenoe». S. 1-14
8. Ustav istoriko-filologicheskogo instituta knyazyazya Bezborod'ko v Nezhine. *ZHurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*. 1875. H. 180. Otd. I. S. 66-75.
9. Ustav Har'kovskogo praktichesкого tekhnologicheskogo institute. *Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya*. Т. 10 (1885-1888). SPb.: Tip. «Obshchestvennaya pol'za». 1894. S. 74-102.
10. Central'nij Derzhavnij Arhiv Vishchih Organiv Vladi ta Upravlinnya Ukraïni. F. 707. Op. 87. Spr. 6748. 43 ark.